

Andreas Volquartz Overgaard

Grupper af fremmede

– at sidde alene på café i København

Denne artikel har til formål at diskutere den sociologiske figur "den fremmede i storbyen" igennem en teoretisk bearbejdelse af Georg Simmels *Storbyerne og det åndelige liv* og af hans *Ekskurs om den fremmede* samt af Gernot Böhm's atmosfærebegreb. Konklusionerne underbygges af en kvalitativ analyse af storbyboere, der sidder alene på to udvalgte caféer i København. Artiklen argumenterer indledningsvis for, at "den fremmede" indtager en afgørende rolle i markante storbysociologiske positioners måde at fortolke storbyens sociale liv på – og at forståelsen af dette liv tager udgangspunkt i den fremmedes ambivalente karakter og derved implicerer, at denne er en potentiel kilde til uorden. Dette syn sætter jeg spørgsmålstegn ved og argumenterer for, at oplevelsen af den fremmede ikke kun kan kendetegnes ved ambivalens og uorden, men også ved en mere umiddelbar *oplevelse* af vedkommende – trygheden i at fornemme og *sanse* den andens nærvær i en bestemt rumlig atmosfære. Endeligt argumenterer jeg for, at Simmels egen teori danner fundamentet for en sådan sanselig opløsning af ambivalens hos den fremmede i storbyen.

Søgeord: Simmel, den fremmede, storbyen, atmosfære, café.

V erden er udsat for en stigende urbanisering, og storbyen bliver udgangspunktet for flere og flere menneskers liv (UNFPA:2014). Men hvordan kan vi forstå byens sociale forbindelser, der med denne diagnose tilsyneladende etableres og presser sig på som ny erfaret virkelighed? Et sådant spørgsmål om storbyens sociale mikro-anatomi er ikke nyt – særligt berømt er Georg Simmels klassiske essay *Storbyerne og det åndelige liv*, hvori han blandt andet undersøger, hvorledes sociale relationer påvirkes af storbyens omsiggribende nærvær (Simmel 1950c). Med Simmel som inspiration er adskillige undersøgelser af mødet mellem mennesker i byen blevet gennemført, fra Lyn H. Lofland (Lofland 1973) til Henning Bech (Bech 1998:216). Og særligt én figur står centralt i alle beskrivelser: den fremmede. At leve et urbant liv er at omgås fremmede (Diken 1998:125).

Den fremmede er hos Simmel en ambivalent karakter, der forener nærhed og distance: Han befinder sig nu *her*, men har sin oprindelse et andet sted end én selv. En ambivalens der umiddelbart synes rimelig at beskrive storbymødet med. Men denne ambivalens beskriver ikke nødvendigvis *oplevelsen* af et sådant møde i nutidens storby, hvilket eksempelvis Lofland er opmærksom på. Lofland opløser den fremmedes ambivalens med udtrykket "a routine world of strangers". I kraft af kategoriseringer af den fremmede formår jeg som storbyboer at skabe orden over det flimrende storbyliv, og i flygtige blikudvekslinger kan jeg lære ham at kende, hvorved hans fremmedhed ophører for en stund (Lofland 1973:18). Også Zygmunt Bauman henviser til dette perspektiv, når han skal beskrive, hvordan vi skal kunne håndtere at omgås den ambivalente fremmede i byen (Bauman 1995:127f). Centralt står, at skabelsen af orden er det redskab, hvormed ambivalensen kan opløses, hvilket derved implicerer, at den fremmede *i sit udgangspunkt* udstråler uorden.

Men er det nødvendigt at skulle opløse den fremmedes ambivalens igennem bevidste kategoriserings-strategier, det vil sige gennem en konstant refleksiv og ordenssøgende stillingtagen til folk omkring én? Eller kan vi forstå og tematisere den fremmede i storbyen på en måde, så han ikke i sit udgangspunkt er en ambivalent karakter? Hvis vi retter blikket mod et særligt rum af byen – eksempelvis caféen – kan vi da analysere en mere umiddelbar og sanseligt præget oplevelse af mødet med den fremmede i storbyen? En analyse der ikke på forhånd antager, at vi som fremmede i storbyen er potentielle kilder til en oplevet uorden af vores gensidige møder.

Disse spørgsmål danner udgangspunktet for nærværende artikel. Jeg vil argumentere for, at den fremmedes ambivalens ikke kun kan opløses ved refleksiv kategorisering. Ved at insistere på en mere umiddelbar *oplevelse* af den anden – trygheden i at fornemme og *sans*e den andens nærvær i en bestemt rumlig atmosfære – kan vi nemlig forstå relationen til den fremmede uden et primært fokus på ambivalens.

Samtidig argumenterer jeg for, at Simmels egen teori kan danne fundamentet for en sådan forståelse og analyse.

Argumentet baserer sig dels på en teoretisk bearbejdning af Simmels vekselvirkningsbegreb samt af essays'ne *Storbyerne og det åndelige liv* og *Ekskurs om den fremmede*, som diskuteres op imod Gernot Böhmes begreb om "atmosfære". Og dels baserer det sig på et kvalitativt studie af storbyboeres oplevelse af at sidde alene på café i København – efterfulgt af en teoretisk diskussion, der samler de foregående afsnit i en nuancering af "fremmedhed i storbyen".

Simmels analytiske blik

I sin redegørelse for den sociologiske disciplins relevans, beskriver Simmel sociologien som en særlig betragtningsmåde (Simmel 1998:21). I det følgende vil jeg kort introducere en række fundamentale principper for denne betragtningsmåde med særligt fokus på begreberne "samfundsmæssiggørelse" og "vekselvirkning". Som det skal blive tydeligt senere, er artiklens analyse og konklusioner stærkt inspireret af disse begreber.

Simmel finder begrebet "samfundet" problematisk, idet det henviser til en for statisk og fikseret substantiel enhed (Larsen 2013:131; Pyythinen 2010:68, 72; Simmel 1998:25). Han opererer derimod med begrebet *samfundsmæssiggørelse*, hvor "samfundets" makroskopiske krystalliseringer løbende skabes i processuelle og relationelle, det vil sige vekselvirkende *begivenheder* (Pyythinen 2010:26, 39; Simmel 1998:25, 39). *Vekselvirkning* henviser altså til den gensidige påvirkning mellem individer i en social interaktion og beskriver resultatet som en sammenvævning; den momentane øjenkontakt mellem to mennesker, en brevudveksling, et flygtigt smil på gaden (Simmel 1997:110). Disse tråde opstår og indgår konstant i stadigt nye sammenvævninger og udgør derved interaktionerne mellem samfundets dele. Interaktioner åbenbarer sig kun for det sociologiske blik, der har øje for, hvorledes samfundets vedvarende og elasticitet, uniformitet og variationer udgøres af netop vekselvirkningens mikro-sociale og processuelle karakter. Dette blik udtrykkes ikke, ifølge Simmel, ved stift at fokusere på samfundets makrosociale krystalliseringer (Simmel 1950a:9). Sociologien skal derfor se bagom de overindividuelle strukturer og ind til de mikro-sociale sammenvævninger, der i første omgang gør strukturerne mulige. Simmel formulerer således et mikro-socialt udgangspunkt for en måde at betragte samfundet og dets dele på – eksempelvis relationer i byen.

Storbyen

Storbyen udgøres af sammenvævningen af utallige vekselvirkninger. I essayet *Storbyerne og det åndelige liv* diskuterer Simmel, hvordan udviklingen af den moderne, industrielle storby indvirker på storbyindividet. Individet er kropsligt placeret i byens materielle struktur, og det udsættes for en intensiveret stimulering under byens høje hastighed. Bevægelsen gør ham ude af stand til at fastholde øjeblikket; de skiftende billeder og de uforudsigelige indtryk påvirker hans psykiske tilstand (Simmel 1950c:409f). Som beskyttelse mod byens intense stimuli bliver den intellektuelle erfaring primær og den emotionelle erfaring skubbet i baggrunden. Den intellektuelle indstilling til at befinde sig i byen er sammenfaldende med byens overordnede rationelt-organiserede udformning. Som pengeøkonomiens hovedsæde gennemsyres byen af en kalkuleret "matter-of-factness", hvor den nære menneskelige relation i høj grad kan erstattes af et mere instrumentelt forhold til den anden (Simmel 1950c:412). I denne upersonlige kontekst udvikler individet en blaset attitude (Simmel 1950c:413). Den instrumentelle distance giver byboeren en fornemmelse af frihed. Han står ikke til ansvar for den lille cirkels overvågning, og de "tykke" menneskemængder i byen udgør den mest intense individualisering: Jo større menneskemængden er, jo nemmere er det at forsvinde og være for sig selv. Som overflader for hinanden markerer den fysiske nærhed en åndelig distance; man er en del af mængden, et kvantificerbart objekt, ikke en kvalitativt værdifuld person. Ensomheden føles stærkest i nærværet af den anden, og individets frie forsvinden i menneskemængden kan slå om i fortabelse (Simmel 1950c:418). Den sociale relation i byen er ikke så meget udtryk for et fællesskab, tværtimod. Dissociationen træder i stedet for associationen (Simmel 1950c:416).

Den fremmede

I sin karakteristik af byen og individets måde at opholde sig i denne, fokuserer Simmel som nævnt på den distancerede relation mellem mennesker, og i *Ekskurs om den fremmede* (Simmel 1950b:402) optræder spørgsmålet om distance nok engang. Den fremmede er for Simmel den potentielle vandringsmand. Han kommer et sted fra, men befinder sig nu "her", og i ham forenes på denne måde bevægelse og fiksering, nærhed og distance (Simmel 1950b:402). Han er fikseret inden for rammerne af en gruppe, men hans position i gruppen er grundlæggende defineret ved, at han er den nytilkomne (Simmel 1950b:402). Idet den fremmede ikke er bundet op på jordiske besiddelser såsom land, har han mulighed for at være mobil, og hans manglende tilhørsforhold til gruppens indre giver ham en "objektiv" karakter. Ved ikke at være subjektivt involveret i gruppens indre dynamikker, kan han forholde sig anderledes distanceret til denne, hvilket dog ikke medfører en manglende deltagelse i gruppen (Simmel 1950b:403f). Deltagelsen er friere, eftersom den fremmede ikke er grundlæggende ansvarlig for gruppen, og hans blik på den er mindre

farvet og mindre fordomsfuld. Relationen til den fremmede findes således ikke i et fælles historisk tilhørsforhold, men er mere abstrakt defineret ud fra nogle "generelle kvaliteter" såsom fælles national identitet eller social baggrund (Simmel 1950b:405). Fællesskabet baseres derved ikke på unikke fælles kendetegn, og selv oplevelsen af den mest nære relation til den fremmede til-sidesætter ikke, at man netop er fremmede for hinanden (Simmel 1950b:406f).

Den fremmede i storbyen

Som nævnt beskæftiger denne artikel sig med konceptet "den fremmede i storbyen" med udgangspunkt i Simmel. I hverken *Storbyerne og det åndelige liv* eller *Ekskurs om den fremmede* sammenkæder Simmel eksplicit den fremmede figur med storbyen. Jeg vil dog argumentere for, at Simmels karakteristik af den fremmede indeholder en række betragtninger, som er frugtbare at inkludere i arbejdet med storbyboeren.

Byen karakteriseres som rummet, hvori menneskelige relationer er instrumentelle, distancerede og upersonlige. Den fremmede er derimod figuren, der kommer i dag og bliver i morgen. Han har en objektiv karakter og er ikke grundlæggende ansvarlig over for gruppen, men kan dog opnå en særlig grad af uforpligtende fortrolighed med dens medlemmer. Den fremmede får således en aktiv betydning for gruppens opretholdelse, hvilket storbyboeren ikke nødvendigvis gør. Relationen mellem den fremmede og gruppen, beskrevet i *Ekskurs om den fremmede*, kan derfor ikke direkte sidestilles med den instrumentelle og distancerede relation mellem storbyboere i *Storbyerne og det åndelige liv*.

Den fremmede beskrives imidlertid også som en grundlæggende ambivalent karakter, der legemliggør forholdet mellem nærhed og distance. Dette er et forhold, som optræder tydeligst hos den fremmede, men Simmel understreger samtidig, at det er kendetegnende for alle sociale relationer (Simmel 1950b:402) – således også mellem storbyboere. I byen har man ikke noget forud- eller traditionsbestemt forhold til den anden, hvilket man heller ikke har til den fremmede. Sammenligneligheden består således i, at relationen mellem den fremmede og gruppen på den ene side og mellem storbyboere i byen på den anden side ikke kendetegnes af nogen historisk forankret determinant, der binder dem sammen. Relationen har således en friere – objektiv – karakter, bestemt af en række mere generelle kvaliteter. Med sin beskrivelse af forholdet mellem nærhed og distance, pointeringen af de generelle kvaliteter og den fremmedes objektive karakter, formulerer Simmel således en række kendetegn, der også kan siges at gælde for storbyboeren.

Det er denne let udvidede karakteristik af forholdet mellem storbyboere, jeg arbejder videre med i resten af artiklen.

Spørgsmålet er imidlertid, om storbyboeres oplevelse af at møde hinanden nødvendigvis er forbundet med just nævnte ambivalens. Ved at fokusere på fælles karakteristika – eksempelvis om det, der forbinder én, er styret af ge-

nerelle karakteristika eller inhærente kendetegn – i bestemmelsen af en storbyrelation, da får spørgsmål om baggrund, oprindelse og afstand afgørende betydning for vores sociologiske beskrivelser. Men behøver det nødvendigvis at være tilfældet, eller kan der også være en mere umiddelbar forbindelse på spil? For at kvalificere dette spørgsmål om den reflekterede bestemmelse af karakteristika i modsætning til den umiddelbare oplevelse af den fremmede storbyboer, kan det være frugtbart at inddrage et yderligere perspektiv, som ikke tager udgangspunkt i den fremmede og storbyen. Hertil vil jeg introducere Gernot Böhmes atmosfærebegreb, der åbner op for at tematisere den urbane oplevelse som styret af stemningsbåret sanselighed.

Atmosfærer

Den tyske fænomenolog Gernot Böhme er en central karakter i arbejdet med atmosfærer. Böhme benytter begrebet atmosfære som grundbegreb i en ny æstetik, der ikke blot orienterer sig mod eksempelvis de skønne kunster. Derimod slægter den ny æstetik sig på *aisthesis*-begrebet, som henviser til en mere generel sansningsoplevelse for kroppe, der sans- og følelsesmæssigt erfarer og oplever omgivelserne (Albertsen 2013:217; Böhme 2013:21, 33f). Vi kender alle følelsen af en anspændt, varm eller livlig atmosfære. Og atmosfæren i Böhmes forstand er netop også kendetegnet ved at tone stemningen hos de subjekter, der befinder sig i den: en alvorlig atmosfære kan farve ens humør på en særlig måde, ligesom en behagelig atmosfære kan (Böhme 2013:102). Atmosfæren har ikke i sig selv en objektiv eksistens, men må erfares af et sansende subjekt for overhovedet at kunne tematiseres. Den omkringliggende verden er uadskillelig fra vores kropslige erfaring heraf, og alle overflader indgår i vores "befindende" (Böhme 2013:103). Sansningen er således en nærværsoplevelse, som fremhæver vores fornemmelse for os selv som sansende subjekter, idet vi føler og er opmærksomme på at befinde os i sansbart nærvær til noget andet. Den kropslige sansning vil altså nødvendigvis forbindes til noget, som den befinder sig i en umiddelbar atmosfærisk og affektiv nærhed af (Albertsen 2013:220). Dette *noget* kunne eksempelvis være andre kroppe.

Böhme arbejder i relation hertil med begrebet ekstase, som henviser til tings ekspressive former. Fænomener formår at overskride rammerne for egen materialitet og stråle ud i rummet til skabelse af atmosfærer, hvilket Böhme betegner "stepping-outside-oneself" (Böhme 2013:108). Når vi således formår at sanse noget atmosfærisk, er dette kædet sammen med en affejning af at bestemme tings ontologiske status som defineret ud fra kendetegn, der omslutter sig om tingen selv. Ved tingens befinden-sig-i-et-rum formår den snarere at stråle ud i rummet og markere sin tilstedeværelse til skabelse af atmosfærer, der påvirker de tilstedeværende individers befindtlighed (Böhme 2013:32).

Rumlig situering

Med Böhmes atmosfærebegreb kan vi nu tematisere en umiddelbar forbindelse mellem ekstatiske fænomener, der befinder sig i en given atmosfære. En sådan forbindelse kunne eksempelvis gælde for individer i en storby, hvor forbindelsen mellem storbyboere netop er grundlæggende defineret ved den sansede nærhedsoplevelse, der opstår i kraft af deres ekstatiske "stepping-outside-themselves". Den ene storbyboer kan således relatere sig sanseligt-æstetisk til den anden i et givent rum – en relation der går forud for den bevisteste kategorisering af vedkommende.

Med atmosfærebegrebet kan vi beskrive en mere umiddelbar relation mellem individer i storbyen, end den Simmel tilbyder. Som beskrevet tidligere kendetegnes relationen til den fremmede i storbyen blandt andet ved, at man kun har mere generelle kvaliteter til fælles med vedkommende. Den flygtige forbindelse til storbyboeren baserer sig således på den førnævnte ambivalens, der udtrykkes igennem modstillingen mellem nærhed og distance. Atmosfærebegrebet markerer således en modstilling til Simmels perspektiv: den umiddelbare sansning over for det ambivalente forhold mellem nærhed og distance. Dermed underbygger atmosfærebegrebet artiklens indledende spørgsmål, om storbymødet nødvendigvis er forbundet med ambivalens?

Den analytiske skelnen mellem ambivalens og atmosfærisk nærvær kan tydeliggøres ved at introducere begrebet "displacement". Displacement henviser til, at man er misplaceret: Man befinder sig i et rum, der ikke er ens eget, og som man ikke er historisk bundet op på (Diken 1998:124). Et helt grundlæggende kendetegn ved den fremmede storbyboer kan altså siges at være spørgsmålet om at være "displaced", at have en ambivalent tilknytning til det sted, vedkommende momentant befinder sig i. Dette vil være et forhold, der konkret indvirker på den fremmedes umiddelbare oplevelse af verden omkring ham (Diken 1998:124). Af ham selv og andre vurderes og kategoriseres han altid som den fremmede, og er altid opmærksom på ikke at høre til i dette tidlige og rumlige her-og-nu. Og denne forståelse af den fremmede som værende displaced går igen i eksempelvis Loflands og Baumans forståelse af figuren (Bauman 1995:127; Lofland 1973:18).

Atmosfærebegrebet til fremhævelse af sanseligheden hos Simmel

Spørgsmålet er så, hvorledes atmosfærebegrebet formår at nuancere diskussionen om displacement. Jeg argumenterer som nævnt for, at displacement kan identificeres hos Simmel. Men dette er ikke hele historien, for Simmel har en markant sensibilitet for netop den situerede sanselighed. Og i indledningen til denne artikel nævner jeg, at opløsningen af ambivalens ved mødet med den anden i storbyen kan finde inspiration i Simmels egen tænkning.

I *Storbyerne og det åndelige liv* arbejder Simmel specifikt med menneskekroppens reaktion på byens impulser, men primært med fokus på byens

strukturelle magt på individets psyke. Han har dog også en udtalt sensibilitet for det sanselige, eksempelvis i en beskrivelse af kroppens status i byen:

Man does not end with the limits of his body or the area comprising his immediate activity. Rather is the range of the person constituted by the sum of effects emanating from him temporally and spatially. In the same way a city consists of its total effects which extend beyond its immediate confines (Simmel 1950c:419).

Citatet illustrerer, hvorledes kroppen i Simmels forstand formår at overskride sin egen fysiske materialitet. Den vekselvirker med individerne omkring den. Ordet "emanate" indeholder en vis sanselighed, som skinner rumligt ud. Böhme argumenterer som nævnt for, at kroppe kan reagere på hinanden i et rum, hvilket reflekterer en forståelse af kroppen som en størrelse, der formår at skinne ud over sig selv og ind i et sanseligt nærvær af noget andet. Og Simmel beskriver netop selv, hvordan vekselvirkningen får individer i fysisk nærhed til at virke på hinanden (Simmel 1908:5). På trods af den markante dissociative indstilling til hinanden i storbyen formår individerne hos Simmel altså at skinne videre end dem selv og ud i rummet. Individerne er med Böhmes ord ekstatiske.

I *Ekskurs om sansernes sociologi* præsenterer Simmel en grundigere gennemgang af sansernes betydning for sociale relationer. Essayet beskriver, hvordan den gensidige sanselige perception og indflydelse mellem individer har fundamental betydning for det sociale oprettelse og fortsatte eksistens: "That we get involved in interactions at all depends on the fact that we have a sensory effect upon one another" (Simmel 1997:110). Simmel beskriver endda, hvordan en persons *atmosfære* og fysiske tilstedeværelse i rummet kan have en tiltrækkende eller frastødende karakter på andre mennesker. Tidligere beskrev jeg vekselvirkningen som det fundamentale niveau for samfundsmæssiggørelsen, og i *Ekskurs om sansernes sociologi* understreges det, at det sanselige element er helt afgørende herfor (Simmel 1997:110f). Ved at introducere Böhmes atmosfærebegreb og tilføje det til en simmelsk analyse af byen, får vi en større begrebsmæssig sensibilitet for og opmærksomhed på den sanselighed, der er så fundamental for samfundsmæssiggørelsen. Og således også for byens opståen og fortsatte aktualisering i vævet af vekselvirkende storby møder.

Med introduktionen af atmosfærebegrebet samt en påpegning af dets vigtighed for en simmelsk betragtningsmåde kan jeg teoretisk åbne op for en mere umiddelbar oplevelse af at befinde sig i storbyen og af vores relation til den anden. En insisteren på det umiddelbare henviser til oplevelsen af at kunne gå i ét med atmosfæren – en umiddelbarhed der står i modsætning til den ambivalente displacement, nærværende artikel forsøger at nuancere. Det fremgår derfor oplagt at spørge: Kan vi tematisere storbyindivider som andet end displaced og i så fald hvordan?

Og her kommer den empiriske analyse af individer, der sidder alene på café ind i billedet. Den vil jeg bevæge mig videre til efter en række metodiske overvejelser.

Hvorfor caféen?

I min empiriske undersøgelse har jeg valgt at rette blikket mod folk, der sidder alene på café. Dette har to årsager.

Emnet er fremmede i storbyen. Valget af empirisk case skal derfor kunne være relevant i forhold til begge sider af dette emne: den skal være et rum i storbyen, som samtidig har en stor cirkulation af mennesker, som er "fremmede for hinanden". Caféen er eksemplarisk i denne forstand, fordi den er et rum af byen: Den findes i alle storbyer og udgør et centralt socialt samlingspunkt for storbyboere, når de samles uden for hjemmet. Og jeg fokuserer på dem, der sidder alene, fordi de sandsynligvis befinder sig i det mest tydelige fravær af folk, de kender – og derved i et tilsvarende tydeligt nærvær af fremmede.

Desuden gør udvælgelsen af et specifikt rum mig i stand til at indsnævre mit fokus på en afgrænset atmosfærisk helhed. Caféen er netop et rum med en række særegne atmosfæriske elementer: Duften af friskmalet kaffe, musikken og den dæmpede belysning gør rummet anvendeligt i en analyse, hvor atmosfærebegrebet og sansning indtager en central rolle. Caféen er med andre ord et rum, der med en relativt afgrænset atmosfærisk helhed kan indvirke på gæsternes befindtighed.

Sampling

Den empiriske analyse baserer sig på uddrag af fem kvalitative interviews og fem observationsstudier på to caféer i København foretaget i marts og april 2014. Den overordnede sampling-metode er strategisk. Mit fokus er dermed at generere empiri med henblik på en udlægning af *relevante* aspekter af cafélivet. Datagenereringen har fulgt en fleksibel indsamlingsproces, der muliggør, at undersøgelsens teoretiske problemstilling kan udfoldes. Dette kan betegnes som "theory-saturation" (Mason 2002:134).¹ Antallet af interviews er således bestemt ud fra en informationsorienteret udvælgelse, hvor udvælgelsen bunder i en interesse for, om informanterne og observationerne kan bidrage med en varierende og derved tilstrækkelig information i forhold til at kunne udfolde min teoretisk informerede problemstilling (Flyvbjerg 2010:475).

Samplingen af informanter er foretaget på baggrund af et enkelt kriterium: de skal sidde alene på caféen, mens jeg observerer. Således får jeg indblik i deres umiddelbare reaktioner på at sidde på caféen. Samtidig kan jeg sammenholde min oplevelse af atmosfæren på caféen med informanternes og således beskrive en atmosfære, som ikke er udelukkende subjektivt vurderet (Böhme 2013:104).

Jeg har foretaget observationer og interviews på to caféer i København: Kaffeplantagen på Nørrebro samt Bang & Jensen på Vesterbro. De er valgt på baggrund af kriterierne for overhovedet at vælge caféen: De skal huse cafégæster, som sidder alene og have beliggenhed ud til et travlt hjørne af storbyen.

Jeg kendte ingen af informanterne på forhånd og havde heller ikke et større kendskab til caféerne før undersøgelsens start.

Præsentation af informanter

Som nævnt har jeg foretaget fem kvalitative interviews, hvoraf et er med to personer. Informanterne kalder jeg Nikolaj, Jakob, Camilla, Mads, Melissa og Emma.² Interviewsene med de fire første er optaget på bånd, mens det sidste med Melissa og Emma ikke er. Alle interviews er foretaget på enten Kaffeplantagen eller Bang & Jensen under normal åbningstid – netop for at lade alles besvarelser komme til syne i en caféatmosfære.

Jeg interviewede Nikolaj og Camilla på Kaffeplantagen og Mads og Jakob på Bang & Jensen. Alle informanter er studerende mellem 23 og 29 år og befinder sig på caféen for at arbejde. Undersøgelsen forholder sig således kun til unge studerendes oplevelser af at sidde alene på café. Ved alle bandede interviews tog jeg initiativ til interviewet ved at afbryde deres arbejde, og interviewsene er derfor udtryk for informanternes mere umiddelbare oplevelse ved at sidde alene på café. Det ubandede interview med Melissa og Emma foregik, mens jeg egentlig var i gang med at observere på Kaffeplantagen. Emma er udvekslingsstuderende i København, og hendes søster Melissa var i byen på besøg. De afbrød mig og spurgte mig, hvad jeg lavede, mens jeg var i gang med at nedskrive noter, og mødet blev derfor i høj grad en blanding mellem interview og mere uformel samtale. Jeg stillede en række spørgsmål fra interviewguiden, men lod primært bare samtalen flyde.

Citater fra interviews med Mads samt Melissa og Emma er på engelsk.

Præsentation af caféer

Kaffeplantagen ligger på hjørnet af Elmegade og peger ud mod Sankt Hans Torv. Der er en stor cirkulation af mennesker, biler og cykler omkring caféen, som cafégæsterne nemt kan følge med i igennem de store vinduespartier ud mod gaden. Da mange gæster bestiller to-go kaffe, er der et konstant skiftende forhold mellem cirkulerende og fikserede cafégæster, og der er således altid liv i rummet. Der sidder ofte folk alene og skriver eller læser. Bang & Jensen ligger i den ene ende af Istedgade tæt på Enghave Plads. Også her er der en stor cirkulation af mennesker, biler og cykler uden for caféen. Caféen er opdelt i to rum, der ofte er fyldt helt op med en blanding af avislæsende stamgæster og folk der mødes til enten kaffe, øl eller et let måltid. Også her er der altid mange, der sidder alene.

Nedenfor findes analysen af materialet, opdelt i to overordnede temaer: Oplevelsen af at befinde sig på caféen samt cafégæsternes tilsyneladende re-

lation til hinanden i dette rum i byen.³ Jeg begynder med en redigeret note fra et observationsstudie på Kaffeplantagen.

At befinde sig på caféen

Uden for Kaffeplantagen sætter jeg min cykel omgivet af larmen fra biler og menneskemylderet. Den lave temperatur fører mig naturligt imod kælderrummets duggede ruder, og idet jeg åbner døren, mødes jeg af radiatorvarme, lyden fra mælkeskummer og højtaler musik, personlige samtaler, duften af friskmalet kaffe og den dæmpede belysning. Alle disse sansbare elementer fortætter rummet og gør det nærværende. Og med min kaffe i hånden, sætter jeg mig ved et af caféens højborde, tager notesbogen frem og kan endelig slappe af. Denne tætte atmosfære udstråler et intimt og sum-mende modsvar til den larmende storbys udvendige atmosfære.

Jeg kender ingen af de andre cafégæster, men det gør ikke så meget, for det er nu meget rart at have lidt tid til at sidde for sig selv og bare kigge rundt. Netop den frivillige opsøgning af anonymitet er et gennemgående tema i mine informanternes beskrivelser af, hvorfor de sætter sig alene på caféen. Anonymiteten udspænder et offentligt frirum, hvori det er nemmere at være privat end derhjemme. Og at befinde sig i dette offentlige rum udlægges som en art opslugning af byen. Her forklarer Camilla, hvorfor hun sætter sig alene på café:

Camilla: Hmm ... det tror jeg er det der med at være ude blandt mennesker[...] Så skal jeg lave noget, hvor jeg bliver inspireret af at være ude, hvor der er liv.

Interviewer: Hvordan det?

Camilla: Det kan jeg ikke rigtig forklare. Det er jo nok større end bare lige ... det er lidt svært at forklare. Fordi man på en eller anden måde er med i hverdagen, i livet, i nuet.

At være iblandt andre mennesker i byen har tilsyneladende en særlig tiltrækningskraft for Camilla. Bemærkningen "Fordi man på en eller anden måde er med i hverdagen, i livet, i nuet" afspejler, hvordan hun kan føle at gå i et med byen. Hendes oplevelse af deltagelse bestemmes ikke af et aktivt eller personligt forhold til menneskene omkring hende, men mere af at hun befinder sig som delelement i denne by, der skaber et inspirerende nu. Ved at være med i nuet, bliver Camilla tæt forbundet med den by, hun beskriver. Og som et *man* er hun med i bylivet. Ikke som deltager med personligt kendskab til de andre, men som deltager i en umiddelbar nærhed af dem. Billedligt set kan flugten ind i byen beskrives som en sammenvævning med byen: Når mine informanter, med Camilla som eksempel i denne sammenhæng, befinder sig i stemningen på caféen, kan det være svært at isolere deres individuelle fremtræden fra rummets atmosfæriske helhed. Og en række af mine informanter under-

stregede, at dette rum gav dem mulighed for at slappe af. Mads beskriver det således:

Mads: Well, I live on this street [...] And also, we have our own apartment...but it's almost a public space. So it's nice to come here and have some private time.

Caféen giver altså gæsten muligheden for at skabe et privat rum i et offentligt rum og opleves derved som frihedsskabende i kraft af den frivillige opsøgning af anonymitet. Ligesom i Simmels by, kan caféens anonymitet tilbyde en tiltrængt oplevelse af frihed.

Én side af oplevelsen på caféen er altså, at man som alene storbyindivid kan føle velbehag ved at befinde sig blandt andre mennesker, men i en anonym atmosfære. Men det er også interessant, hvordan disse storbyindivider relaterer sig til hinanden i konteksten af en sådan atmosfære. Det går jeg videre til i det følgende.

At forbindes igennem kropslig afsmitning

Som jeg nævnte tidligere faldt jeg under et observationsstudie på Kaffeplantagen i marts i snak med to franske piger. Langt inde i samtalen siger den ene af pigerne, Melissa:

Melissa: It happens quite often that I go to a café when I have things to do. To just feel people around me. Also at night. It's important for me to feel that other people are awake at the same time as me. It's nice to be alone together.

Interviewer: But if you don't have an interaction, how can you feel other people?

Melissa: I think it's about having life around you. You can feel something happening. The other people somehow live me up.

Det er interessant, hvordan Melissa beskriver at kunne være alene sammen med andre. Hvad der umiddelbart er et grundlæggende paradoks, opløses i hendes opfølgende bemærkning om at mærke andre. At befinde sig på caféen er at dele en stemning med de andre café-gæster, som tilsyneladende er tæt relateret til en konkret kropslig erfaring hos Melissa: hun bliver livet op af de andre. Tidligere udlagde jeg min egen oplevelse af caférummet som intim og sanseligt fortættet, og Melissa indskriver sig med ovenstående citat i samme overordnede tanke. Hun kan mærke – en stærkt sanselig udlægning – de andre, når de er på caféen sammen.

Også Camilla er bevidst om den sanselige erfaring af de andre mennesker på caféen:

Camilla: Jeg tror på, at mennesker er energi.

Og hun uddyber senere i interviewet:

Camilla: [...] Altså, jeg tror egentlig det[energi] findes i mennesker, selvom det lyder spøjst. Det er noget, vi kan føle. Det er jo en fornemmelse, en mavefornemmelse. Nogle mennesker har man lyst til at snakke med, nogle mennesker har man lyst til at gå i en bue udenom. Og hvad er det, der gør det? [...] Jeg kalder det så energi.

Camilla udtrykker, at hun kan føle andre mennesker, fordi de består af sansbar energi. Hendes relation til de andre på caféen er stærkt styret af den umiddelbare oplevelse af dem – mavefornemmelsen. Denne fornemmelse kan begrebsliggøres med Böhmes atmosfærebegreb. Begrebet, som arbejder med kropslig afsmitning, er tilsyneladende sammenligneligt med Camillas energiforståelse: at mennesker formår at skinne videre end dem selv og ind i andre. For hende er relationen til de andre café-gæster først og fremmest af atmosfærisk karakter.

Jakob udlægger relationen til den anden på caféen med et lignende fokus:

Interviewer: Føler du, at der er mulighed for at tage kontakt til folk?

Jakob: [...] Det tror jeg ikke rigtig. Jeg har ofte følelsen af, at når man er på café, og der sidder andre, der sidder alene på café, så er de meget... ligesom mig ved, at de laver et eller andet [...] Det er som om, at man er fælles på caféen, men man har sin egen lille boble. Synes jeg...

Der er noget umiddelbart paradoksalt i at være fælles på caféen og samtidig befinde sig i sin egen lille boble. Og på trods af fællesskabet er det vanskeligt at tage kontakt til de andre. Jakob uddyber:

Interviewer: Hvori består fællesskabet? Hvordan er man fælles om noget, når man ikke snakker med hinanden?

Jakob: Jeg tror, at man er fælles om en oplevelse, eller bare en følelse. [...]

Interviewer: Så der ligger en eller anden stemning i caférummet, som forbinder en?

Jakob: Ja... men jeg tror, at der måske ligesom er to ting. Der er det rent fysiske i, at vi sidder der. At man kan se andre mennesker [...] Og så er der sikkert også noget følelsesmæssigt, som man er fælles om. Sådan noget. Men jeg ville i de færreste tilfælde kunne se, nu hvor jeg kun kigger på dig, hvordan de folk, der sidder til venstre ser ud. Jeg har ikke set nok på dem.

For Jakob er det centrale udsagn, at man kan være fælles om en følelse. Den fysisk-materielle og følelsesmæssige nærhed bidrager i sig selv til etableringen af et fællesskab, og begge faktorer bidrager til en bestemt stemning i caférummet. Det interessante er så, at Jakob føler sig sammenvævet med de andre i kraft af denne stemning og ikke i kraft af en dybere relation til dem. Han understreger selv, at han ikke vil kunne beskrive deres udseende – et udsagn der i øvrigt er sammenfaldende med mine observationer på caféerne, hvor cafégæster, der sidder alene, placerer sig med udsyn til gaden og ikke til de andre cafégæster. Jakob er dog ikke i tvivl om, at de er der. For ham opstår sammenvævningen med de andre mennesker således ikke nødvendigvis som resultat af et bedre kendskab til dem, men derimod som resultat af at befinde sig i samme stemning. Samme oplevelse som Melissa og Camilla beskriver at have.

At danne grupper igennem øjenkontakt

Den sansemæssige sammenvævning kan således bestemmes ved en fysisk-materiel og følelsesmæssig nærhed. Men også blikket er på arbejde på caféen. Under et observationsstudie på Bang & Jensen udspillede der sig en scene, som er særdeles illustrativ for en fortolkning af øjenkontaktens betydning for cafégængerens relation til hinanden. Scenen udspiller sig en søndag formiddag:

Jeg befinder mig på Bang & Jensen på Istedgade. Caférummet er aflangt, og jeg sidder op ad væggen tæt på et af hjørnerne. I dette hjørne sidder to mænd alene begravet i hver deres avis. Der er ét bord imellem dem. En tredje mand kommer og spørger, om han kan presse sig ind til det tomme bord. Det er tydeligt, at det synes de to mænd ikke rigtig, at han kan – men han sætter sig, før de har nået at svare. De to mænd får øjenkontakt med hinanden og giver hinanden et sigende blik om irritationen ved, at den tredje maser sig på. En halv time senere forlader den ene mand med avisen caféen – og giver et kort nik til den anden, før han forsvinder ud ad døren.

Scenen illustrerer et interessant aspekt ved caféen: en umiddelbar gruppedannelse. De to avislæsende mænd havde ikke haft kontakt til hinanden, før deres private rum blev brudt. De er altså fremmede for hinanden. Dog medfører deres fælles irritation, at de etablerer en forbindelse – som distancerer dem fra den tredje. Dette forhold mellem gruppe og fremmed afspejler grundtanken hos Simmels essay om den fremmede: Her er den fremmede den potentielle vandringsmand, der ikke er en inhærent del af gruppen. Det

interessante ved scenen på Bang & Jensen er, at de to avislæsende mænd ikke er del af en gruppe; de er begge potentielle vandringsmænd. På trods af at de egentlig er gensidigt fremmede for hinanden, formår de alligevel at skabe en forbindelse, der i øjeblikket på caféen grupperer dem i opposition til en fælles fremmed. Relationen bæres ikke af personligt kendskab, da den er ordløs og kun blikbåret. De er sammen om at stå i en oppositionel relation til en nyttilkommet, en ny fremmed.

Dette forhold om som gensidigt fremmede at stå i fælles opposition til en yderligere fremmed via blikket træder også frem i interviewet med Jakob:

Interviewer: Får du et andet forhold til en person på caféen, end hvis du gik forbi ham ude på gaden?

Jakob: Det kan jeg godt [...]. Der er jo enkelte tilfælde, hvor der sker noget sjovt, hvor der er en, der griner meget højt. Og så får man øjenkontakt med en, der synes, det er lige så irriterende som en selv. Og så har man en connection. Man snakker ikke sammen, og man siger alligevel farvel, når man går.

Jakobs beskrivelse er sammenlignelig med scenen på Bang & Jensen: Han kan sammen med en anden opleve en fælles irritation over en tredje person på caféen. Oplevelsen skaber en umiddelbar forbindelse mellem Jakob og den anden, selvom de ikke kender hinanden. Forbindelsen er altså ikke kendskabsbaseret, men oplevelsesbaseret og medieret igennem blikket.

At være fremmede for hinanden på den ene side og at oprette en ligeværdig gruppedannelse – hvilket kan siges både at være tilfældet i scenen på Bang & Jensen og i Jakobs beskrivelse – er et paradoks, som ikke kan indfanges af det teoretiske ordforråd om den fremmede, jeg hidtil har lagt frem med fundament i Simmel. Det synes nødvendigt at introducere et nyt udtryk: jeg vælger her at kalde den gruppering, der optræder i scenen på Bang & Jensen samt i Jakobs beskrivelse for "en gruppe af fremmede". Begge fremmede kommer et sted fra, som ikke er caféen – de er på sin vis ligeså displaced, som den tredje mand er. Men sammenlignet med den nyttilkomne oplever de en fælles forbindelse. En gruppe af fremmede er en social relation, der ikke baserer sig på kendskab, men på en umiddelbar fælles sanselig oplevelse i caférummet. Det kendetegnende ved denne gruppe er dens flygtighed; den eksisterer i et nu og opløses, når det atmosfæriske rum – i dette tilfælde caféen – forlades.

Jeg vil ikke overdrive soliditeten af denne form for gruppedannelse. Den flygtige relation mellem de to avislæsende mænd i scenen på Bang & Jensen samt Jakobs forbindelse til de andre på caféen er ekstremt opløselig. Men den manglende soliditet udgør tilsyneladende ikke noget problem for informanterne. Som det fremgår af eksempelvis Nikolaj og Camilla foroven, opsøger de caféen for at befinde sig i byen, i nuet, i livet. De opsøger altså en momentan

oplevelse. At være i en gruppe af fremmede understøtter denne befinden-sig-i-nuet og støtter derved op om et tilsyneladende behov for disse storbyboere: at være i byen, men som den potentielle vandringsmand at have friheden til selv at kunne bevæge sig videre. Uden yderligere forpligtigelser – men stadig i tæt, sansbar forbindelse med menneskene omkring dem.

Diskussion

Analysen tjener således et dobbelt formål: Dels har den villet illuminere oplevelsen af at sidde alene på caféen. Og i forlængelse heraf har den villet muliggøre en kvalificeret teoretisk vurdering af den teoretiske figur ”den fremmede i storbyen”. I det følgende afsnit vil jeg foretage denne vurdering.

Et interessant aspekt ved informanternes udsagn er, at de oplever, at de andre cafégæster skinner videre end dem selv og deres egen fysiske-materielle eksistens – de kan mærke de andre på caféen, hvilket eksempelvis Melissa beskriver. Her er det relevant at vende tilbage til Böhmes begreb ekstase, som henviser til tings ekspressive former. Som nævnt formår fænomener at etablere et ”stepping-outside-oneself”, det vil sige overskride rammerne for egen materialitet og stråle ud i rummet til skabelse af atmosfærer (Böhme 2013:108). På denne måde begrebsliggør ekstasebegrebet informanternes oplevelse af at kunne mærke de andres udstråling, og grupper af fremmede formår altså at eksistere i kraft af netop ekstasen. Denne pointe kan tilføje et element til et centralt aspekt ved Simmels beskrivelse af storbyen, nemlig spørgsmålet om dissociation (Simmel 1950c:416).

I Simmels storby er dissociationen forudsætningen for, at byen overhovedet kan opstå og opretholdes. Dissociationen henviser altså til, at det mere forbindelsesløse muliggør storbyen med dens mange beboere. Men dette synes at kunne nuanceres en smule. Alle informanterne beskriver, hvorledes de opsøger caféen for at befinde sig i byen. Ved deres tilstedeværelse stråler de som nævnt ud i rummet og er medskabere af den atmosfære af café og by, som de selv opsøger. Storbyatmosfæren skabes og opretholdes derved i kraft af, at cafégæsterne søger det sociale. Og som jeg argumenterer for i analysen, kan cafégæsterne godt være sociale uden at associere sig med de andre cafégæster. Spørgsmålet om dissociation kan derfor muligvis vendes en smule på hovedet: Byens liv opretholdes og muliggøres ikke kun af det forbindelsesløse – dissociationen – men rent faktisk af forbindelser. Forbindelsen har blot en særligt flygtig og rumligt situeret karakter.

Med denne pointe kan jeg vende tilbage til mit simmelske udgangspunkt: vekselvirkningsbegrebet. Når jeg siger, at forbindelserne på caféen ikke kun ser ud til at være funderet i ambivalens, men også er umiddelbart sanselige, leder denne kritik af Simmel tilbage til Simmel selv ved at fremhæve aspekter, hvor individer formår at indvirke kropsligt og sanseligt på hinanden – de vekselvirker. Jeg har blot udvidet analysen med et atmosfærisk vokabularium. At fremhæve en atmosfærisk konstitueret urban socialitet er således i simmelsk

forstand at betragte byens overindividuelle helhed ud fra dets mikro-sociale sammenvævninger.

Konklusion: Grupper af fremmede – uforpligtende fællesskaber i den atmosfæriske by

Jeg spørger indledningsvist i denne artikel: Kan idéen om ambivalent displacement udfordres ved indføringen af et atmosfærebegreb – og hvordan kan denne udfordring inspireres af Simmels egen teori? Min analyse og efterfølgende diskussion centrerer sig i høj grad om at fremhæve aspekter ved informanternes oplevelse af cafélivet, der måske kan illuminere sådanne atmosfæriske perspektiver. Alle er elementer, der forsøger at give blik for andet end ambivalens. Og som nævnt er ambitionen om at udrydde ambivalensen ved den fremmede et centralt tema hos betydningsfulde tænkere som Bauman og Lofland (Bauman 1995:127f; Lofland 1973:18). Med begrebet "a routine world of strangers" bliver skabelsen af orden det redskab, hvormed ambivalens opløses, og det understreges således, at den fremmede i sit udgangspunkt udstråler uorden.

I denne artikel forsøger jeg med udtrykket "grupper af fremmede" at skubbe lidt til denne pointe. Min analyse og diskussion åbner op for at tematisere den fremmedes relation på anden vis: Relationen er også et spørgsmål om en umiddelbar og situeret sammenvævning i et givent byrum – relationen til den fremmede kendetegnes ikke nødvendigvis ved uorden, men ved sanseligt nærvær i en given atmosfære.

At skrive cafélivets sociale puls frem kan beskrives som en art undersøgelse af storbysocialitetens mikro-anatomi. I selve caférummet udspiller der sig en række subtile forbindelser – flygtige blikke, følelsesbårde relationer udsprunget af eksempelvis irritation – som altså alle er stemningsmæssigt og tidsligt præsent funderet: I et helt specifikt atmosfærisk øjeblik, kan cafégæsterne opleve at være sammen med andre, selvom de sidder hver for sig. Som Melissa udtaler det: "It's nice to be alone together". Disse mikrofællesskaber baseres rundt om nogle tilsyneladende behov, mine informanter giver udtryk for at have: Friheden til selv at lade blikket vandre og opsluges af byens liv samt muligheden for at skabe et privat fysisk rum omkring sig selv. En gruppe af fremmede tjener begge disse behov, idet den hverken er baseret på kendskab eller forpligtelser. Tværtimod er den flygtig og eksisterer kun i et nu og opløses, når caféen som atmosfærisk rum forlades. Som socialt fænomen muliggøres en gruppe af fremmede altså af stemningen af frihed på caféen. Storbyindividerne befinder sig momentant i byens puls på caféen, men har friheden til at bevæge sig videre. Uden videre forpligtelse – men i tæt, sansbar forbindelse til menneskene omkring dem.

Ved analytisk at opløse Simmels modstilling mellem gruppen og den fremmede, udvider jeg muligheden for at understrege den momentane situation og derved skubbe idéen om displacement til side for en stund. Ved at insistere

på den situerede oplevelse af den anden i et specifikt atmosfærisk moment, da fremhæves nærværet til den anden i sin atmosfæriske helhed og således ikke i ambivalent displacement: At være fremmede for hinanden, men samtidig forbundet i en ligeværdig gruppedannelse behøver således ikke udgøre nogen modstilling i cafégæsternes ekstatiske nærvær af hinanden.

Hermed hævder jeg ikke, at undersøgelsens observationer kendetegner alle café møder eller at mine konklusioner er generaliserbare i traditionel forstand. Dette er dog heller ikke formålet. Ved at vise, at cafégæsterne *kan* opleve at befinde sig i et atmosfærisk nærvær af hinanden, kan jeg åbne op for den teoretiske diskussion af "den fremmede i storbyen". Det empiriske datamateriale tjener således en illustrativ funktion for argumentets teoretiske ambition: At nuancere perspektivet om, at den fremmede i storbyen nødvendigvis kendetegnes ved en ambivalens, som skal opløses. Vi kender ofte ikke de andre fremmede, vi møder i byen, og jeg afviser ingenlunde, at vi kan kategorisere og forholde os reflektivt til hinanden. Men for at forstå oplevelsen af disse møder er vi nødt til at have et sprog for at se bagom ambivalent uorden. Måske er storby mødet ikke umiddelbart kendetegnet ved uorden – men tværtimod uproblematisk fæstnet af et flygtigt og atmosfærisk nærvær, trygt dækket til af anonymitetens overfladiske slør.

Noter

1. Hermed mener jeg, at empirien kan muliggøre uddybende forklaringer af min teoretiske problemstilling, og at der forekommer mange gentagelser i informanternes besvarelser (Mason 2002:134). Fem interviews har naturligvis ikke givet fuldstændig theory-saturation, idet alle interviews bidrager med nye aspekter; dog har de alle nogle relevante overlappende besvarelser, hvilke kan tjene som udgangspunkt for en fyldig analyse.
2. Denne artikel er en forkortet udgave af den oprindelige undersøgelse. Analysen er dermed også forkortet, hvorfor den ikke indeholder citater af samtlige informanter.
3. Som tidligere nævnt er denne analyse en forkortet udgave af den oprindelige undersøgelse. I denne indgik også en fremskrivning af anonymiteten på caféen, hvilket blot refereres til i nærværende artikel.

Litteratur

- Albertsen, Niels 2013: "Atmosfærernes by", i Schiermer, Bjørn (red.): *Fænomenologi – teorier og metoder*. København: Hans Reitzels Forlag, 215-242.
- Bauman, Zygmunt 1995: "The stranger Revisited – and Revisiting" i Bauman, Z.: *Life in Fragments*. Oxford: Blackwell, 126-138.
- Bech, Henning 1998: "Citysex: Representing Lust in Public". *Theory, Culture & Society*, Vol 15(3/4):215-241.
- Böhme, Gernot 2013: *Atmosphäre: Essays Zur Neuen Ästhetik*. Frankfurt am Main: edition suhrkamp.
- Diken, B. 1998: "Hybridity, Globalization and the Stranger", i Diken, B.: *Strangers, Ambivalence and Social Theory*. Aldersshot: Ashgate, 123-156.
- Flyvbjerg, B. 2010: "Fem misforståelser om casestudiet", i L. Tanggaard & S. Brinkmann 2010: *Kvalitative Metoder: En grundbog*. København: Hans Reitzels Forlag.

- Larsen, Christian Stenbak 2013: "Georg Simmel", i Andersen, Heine og Lars Bo Kaspersen (red.): *Klassisk og moderne samfundsteori*. København: Hans Reitzels Forlag, 129-138.
- Lofland, Lyn H. 1973: *A World of Strangers. Order and Action in Urban Public Space*. New York: Basic Books Inc.
- Mason, J. 2002: *Qualitative Researching*. London, Thousand Oaks and New Delhi: Sage Publications.
- Pyyhtinen, Olli 2010: *Simmel and "the Social"*. Palgrave Macmillan.
- Simmel, Georg 1908: *Soziologie*. Berlin: Duncker & Humboldt.
- Simmel, Georg 1950a: "Society and Knowledge of Society", i Kurt H. Wolff (red.): *The Sociology of Georg Simmel*. New York: Free Press, 3-10.
- Simmel, Georg 1950b: "The Stranger", i Tr. Wolff, K. H. (red.): *The Sociology of Georg Simmel*. New York: Free Press, 402-408.
- Simmel, Georg 1950c: "The Metropolis and Mental Life", i Tr. Wolff, K. H. (red.): *The Sociology of Georg Simmel*. New York: Free Press, 409-24.
- Simmel, Georg 1997: "Sociology of the Senses" i David Frisby & Mike Featherstone (red.): *Simmel on Culture*. Sage, 109-135.
- Simmel, Georg 1998: "Sociologiens problem", i *Hvordan er samfundet muligt?*. København: Gyldendal, 19-48.
- UNFPA 2014: "Urbanization: A Majority in Cities", rapport udgivet af United Nations Population Fund. <http://www.unfpa.org/pds/trends.htm>